

УДК 316.485.26:316.77

DOI <https://doi.org/10.32782/2786-9385/2024-3-4>

ОСНОВНІ ТЕНДЕНЦІЇ ПРОЦЕСУ ТРАНСФОРМАЦІЇ ДЕРЖАВНИХ ТА ПОЛІТИЧНИХ ІНСТИТУТІВ В УКРАЇНІ В УМОВАХ РОСІЙСЬКО-УКРАЇНСЬКОЇ ВІЙНИ

Ніколаєнко Наталія Олександрівна,

доктор політичних наук, професор,

в.о. завідувача кафедри національної безпеки та політичного аналізу,

керівник Навчально-наукового центру дослідження

гібридних загроз національної безпеки на Півдні України

Національного університету кораблебудування імені адмірала Макарова

ORCID ID: 0000-0002-2558-4749

Шуляк Світлана Олександрівна,

кандидат педагогічних наук, доцент,

доцент кафедри національної безпеки та політичного аналізу

Національного університету кораблебудування імені адмірала Макарова

ORCID ID: 0000-0003-1447-8665

В статті розкрито суть теоретико-методологічних засад дослідження проблем трансформації сучасних політичних та державних інститутів; з'ясовано та окреслено основні стадії посткомуністичної трансформації як нового типу процесу суспільно-політичних перетворень; визначено сучасні проблеми державотворення впродовж 2014–2022 рр. в умовах російської агресії.

Зазначено, що в сучасних умовах трансформаційні процеси в Україні відбуваються в умовах російської агресії. Наразі одночасно відбуваються процеси трансформації політичної системи, державотворення, побудови політичної нації і повномасштабна війна на території Української держави. Виходячи з вищевикладеного та необхідності вибору ефективної моделі розвитку держави та з метою сприяння становленню громадянського суспільства, постає гостра потреба в дослідженні проблем трансформації сучасних політичних та державних інститутів України.

Автори зауважують, що більшість внутрішньополітичних проблем сучасної України продукуються політичною елітою, яка не спроможна реагувати своєчасно на виклики часу, використовує фінансові, медійні активи лише задля подальшого збагачення.

Дисбаланс влади, корумпована та непрофесійна армія, некомпетентні правоохоронні органи визначили результативність дій російської влади щодо анексії Криму та захоплення східних областей України. Події російсько-української війни, починаючи з 2014 року, суттєво вплинули не лише на національну безпеку України та світу, а й викликали більш масштабні та глибинні реформи органів влади Української держави. Власне в цей період відбуваються структурні зміни в організації державної влади, реформування безпекового сектору, зміни в світогляді громадян.

Ключові слова: національна безпека, політична трансформація, політичні інститути, зацікавлені групи, інтерес, представництво, політичні процеси, демократичний транзит, політична комунікація, взаємодія з органами влади та управління, інституціоналізація, політико-правова регламентація, стабілізація політичної системи

Nikolaienko Nataliya, Shuliak Svitlana. The main tendencies of the process of transformation of state and political institutions in Ukraine under the conditions of the russian-ukrainian war

The article reveals the essence of the theoretical and methodological foundations of the study of the problems of transformation of modern political and state institutions; clarifies and outlines the main stages of post-communist transformation as a new type of process of socio-political transformations; identifies the current problems of state-building in 2014–2022 in the context of russian aggression.

It is noted that in modern conditions, transformation processes in Ukraine are taking place

in the context of russian aggression. At present, the processes of transformation of the political system, state-building, building a political nation and a full-scale war on the territory of the Ukrainian state are taking place simultaneously. Based on the above and the need to choose an effective model of state development and to promote the formation of civil society, there is an urgent need to study the problems of transformation of modern political and state institutions in Ukraine.

The authors note that most of the internal political problems of modern Ukraine are produced by the political elite, which is unable to respond in a timely manner to the challenges of the times, and uses financial and media assets of the state for further enrichment.

An imbalance of power, a corrupt and unprofessional army, and incompetent law enforcement agencies determined the effectiveness of the russian authorities' actions to annex Crimea and seize the eastern regions of Ukraine. The events of the russian-ukrainian war since 2014 have had a significant impact not only on the national security of Ukraine and the world, but also triggered wider and deeper reforms of the Ukrainian government. It is during this period that structural changes in the organisation of state power, reform of the security sector, and changes in the outlook of citizens is taking place.

Key words: *national security, political transformation, political institutions, interest groups, interest, representation, political processes, democratic transformation, political communication, interaction with government and administration, institutionalisation, political and legal regulation, stabilisation of the political system.*

Актуальність дослідження. Після відновлення своєї незалежності у 1991 р. Україна вступила на шлях побудови соціально-правової, демократичної держави з розвинутим громадянським суспільством. Однак на цьому шляху, окрім здобутків, проявились також значні втрати вітчизняного державотворення, зумовлені не лише складністю та історичною довготривалістю трансформаційного процесу розбудови Української держави, а й недоліками публічного управління у вирішенні кардинальних проблем суспільного життя.

В сучасних умовах трансформаційні процеси в Україні відбуваються в умовах російської агресії. Наразі одночасно відбуваються процеси трансформації політичної системи, державотворення, побудови політичної нації та повномасштабна війна на території Української держави. Виходячи з вищевикладеного, з метою необхідності вибору ефективної моделі розвитку держави та сприяння становленню громадянського суспільства, постає гостра потреба в дослідженні проблем трансформації сучасних політичних та державних інститутів України.

Дослідження особливостей посткомуністичної трансформації в Україні та проблем державотворення є на думку авторів, дуже доречним і актуальним в межах теоретико-методологічних проблем та завдань національної безпеки на сучасному етапі суспільного розвитку.

Актуальність дослідження також полягає в об'єктивності вивчення складного і суперечливого розвитку трансформацій, з'ясуванні, позитивних та негативних аспектів зазначеного процесу, а також встановленні причин прорахунків, що особливо важливо зараз, коли в Україні розробляється новий курс внутрішньої та зовнішньої політики, а також вирішується подальший розвиток Української держави.

Метою статті є аналіз сутті проблем трансформації сучасних політичних та державних інститутів, окреслення основних стадій посткомуністичної трансформації як нового типу процесу суспільно-політичних перетворень; визначення сучасних проблем державотворення впродовж 2014–2022 рр. в умовах російської агресії.

Виклад основного матеріалу дослідження. Розпад Радянського Союзу сприяв появі нових незалежних держав на теренах колишніх радянських республік. З 24 серпня 1991 р. державну незалежність здобула і Україна, в якій, як і в інших радянських республіках, розпочався процес формування нових державних структур та соціально-економічних відносин на основі демократичних цінностей.

В нових умовах актуалізувалися проблеми створення нових державних інститутів влади, формування їх легітимності, інститутів громадянського суспільства,

захисту приватної власності та дотримання прав і свобод людини. Результат посткомуністичної трансформації визначався як процес формування незалежної, суверенної, демократичної, соціально-правової держави – України, створення базових інститутів держави і суспільства та взаємовідносин між ними.

Формально трансформаційні процеси в державі передбачають панування загально визнаних демократичних цінностей, формування демократичних інститутів, об'єктивних і незалежних засобів масової інформації, незалежної судової системи та багатопартійності. Але, як свідчить реальна політична практика новітньої України, переважна більшість цих цінностей залишається лише побажаннями. Тому в Україні трансформаційні перетворювання, за відсутності істинно демократичних передумов: економічних, культурних та правових, здійснюються державою і державними структурами, політичними лідерами та правлячою елітою [4, с. 157].

Основні тенденції процесу трансформації державних та політичних інститутів в Україні після серпня 1991 р. розвивається подвійно.

З одного боку, йде процес формування і становлення, а також своєрідний розвиток держави і владних установ та структур, політичних інститутів і зародків інститутів громадянського суспільства. Взаємодії або протистояння цих суб'єктів внутрішньої політики створюють одну частину зазначеного процесу. Другу частину сучасного трансформаційного процесу в Україні характеризують умови, в яких діють політичні актори українського суспільства. До гострих соціально-економічних проблем, з якими влада не здатна впоратися вже біля двох десятків років, з кожною загальнонаціональною політичною кампанією (президентських і парламентських виборів) додаються проблеми культурного, міжнаціонального і релігійного ґатунку [6, с. 31].

Слід зауважити, що більшість внутрішньополітичних проблем сучасної України продукуються політичною елітою, яка не спроможна реагувати своєчасно

на виклики часу, використовує фінансові, медійні активи лише задля подальшого збагачення.

Автори погоджуються з тим, що 2004 рік сприймається як початок нового великого перелому в українській суспільній політичній історії. Центральною ланкою політичного процесу у 2004 році безперечно можна назвати акцію протесту громадян Української держави проти фальсифікації результатів виборів президента України напередодні повторного голосування, яка отримала назву «Помаранчевої революції». Акція, яка відбулася в Києві, проходила на майдані Незалежності, вулиці Хрещатик, території перед комплексом будівель Адміністрації Президента, біля приміщення Верховної Ради та цілого ряду інших місць Києва. Вона зібрала надзвичайно велику кількість народу [9, с. 22].

Аналіз трансформаційних процесів в Україні дозволив виокремити такі його особливості: 1) «дилема одночасності», яка передбачає необхідність корінних змін як у сфері політики, так і в інших сферах суспільного життя; 2) необхідність формування середнього класу як рушійної сили демократичних процесів; 3) поступова зміна політичної еліти, яка ще перебуває при владі; 4) збереження у суспільній думці «посттоталітарного синдрому» [8, с. 404–405].

Таким чином, аналіз процесу трансформації державних та політичних інститутів в Україні надає можливість визначити основні його тенденції.

По-перше, власне процес трансформації державницької, соціально-економічної та політичної систем, що розпочався на зламі 1980–1990-х років, створив умови для формування Української держави.

По-друге, відбувся процес зміцнення і легітимації нових, демократичних інституцій, що в підсумку повинно було забезпечити успіх демократичної трансформації в цілому, в той же час, зазначений процес відбувався лише «фасадно», тобто зміна назв структур, без зміни сутності інститутів влади.

По-третє, з проголошенням незалежності в Україні не відбулося кардинальних якісних змін у системі владних інсти-

тутів, які б забезпечили незворотність демократичних перетворень і ефективність політичної системи.

Зберігаючи демократичний інституційний фасад, правлячі кола деформували реальний зміст інституту президентства, інституту парламентаризму та багатопартійності, що загальмувало демократичний транзит України в цілому [8, с. 406].

По-четверте, не дивлячись на те, що впродовж перших п'яти років незалежності була створена демократична конституційно-правова основа для діяльності органів державної влади, у вітчизняній державній практиці правові положення та норми часто політично змінювались, не виконувались і відверто порушувались, що позначилося на ефективності функціонування органів державної влади

По-п'яте, з переходом України до ринкових відносин статусна диференціація суспільства привела до певного дисбалансу. Наростаюча економічна нерівність в суспільстві, викликана перерозподілом державної власності через приватизацію та акціонування, входження в життя інституту приватної власності зумовили формування різних інтересів, у тому числі політичних, які почали самоорганізовуватися шляхом створення, об'єднання в партії та партійні блоки («Наша Україна», «Громада-Батьківщина», «Наша Україна – Народна самооборона», «Партія регіонів», «Блок Юлії Тимошенко», «Народний фронт» та ін.). Кожна з цих партійних структур, представляла певні клани і угруповання, прагнула захопити більшу частку владних повноважень, особливо в умовах виборів.

По-шосте, відсутність логіки реформ, нерозуміння процесу реформування більшістю суспільства, а в підсумку – декларативний характер реформ і зневіра суспільства в успіху.

Як наслідок, катастрофічно посилилася недовіра до владних інститутів із боку українського суспільства, що, врешті-решт, привело до масштабних соціальних вибухів – Помаранчевої революції (2004 рік) та Євромай-

дану, Революції Гідності (осінь-зима 2013–2014 років). Попри революційний характер цих виступів і переформатування правлячого класу, процес реформування державно-владних інститутів в Україні відбувається складно і суперечливо [8, с. 407].

По-сьоме, соціально-економічні перетворення необхідно було здійснювати враховуючи національні інтереси, а не інтереси сформованих олігархічних груп.

Трансформаційні економічні перетворення в Україні спрямовувалися переважно на швидку трансформацію відносин власності. Та здійснювалося це, на жаль, за рахунок обмеження економічних і політичних прав громадян; спостерігалось падіння обсягів виробництва у всіх галузях економіки, зuboжіння більшості населення, різке майнове розшарування, скорочення тривалості життя громадян. Приватизація не привела до структурної перебудови економіки й не створила широкого класу власників. Сформувалися закриті та напівзакриті власницькі клани, які захопили найбільш прибуткові і технічно оснащені підприємства і виробничі структури. У підсумку соціальна ціна економічних перетворень виявилася істотно вищою, ніж припускали ініціатори реформ: конституційні права й свободи людини були практично нереалізовані, відчутно скоротилася державна підтримка соціальної сфери, тоді як загальносвітовою тенденцією було розширення соціальних функцій держави. Економічна криза, гострі соціальні проблеми (масове безробіття, заробітна плата і пенсії не виплачувалися місяцями і т. ін.) примусили сотні тисяч українських громадян щорічно виїжджати за кордон (часто нелегально) в пошуках будь-якої роботи, щоб вижити [9, с. 27].

Концентрація основних структуроформуючих сфер економіки України під контролем декількох фінансово-промислових груп досягла критичного показника рівня олігархізації економіки і перевищила 70% [23]. 10 фінансово-політичних груп контролюють 80% економіки. Деякі галузі монополізовані на всі 100%. Структури, пов'язані

з Р. Ахметовим, контролюють 100% експорту електроенергії, понад 70% ринку теплової енергетики, структури Д. Фірташа – 100% титанової галузі та виробництва добрив [7].

По-восьме, високий протестний потенціал українського суспільства, який унеможлилював узурпацію влади головними суб'єктами політики, на відміну від РФ. Загострення внутрішньополітичного процесу в Україні 2004–2009 років стало причиною все більшої актуалізації громадянських і політичних прав і свобод, проведення чесних і прозорих виборів, реальних зрушень в демократизації суспільства.

Слушною є думка, що створення ефективних політичних інститутів громадянського суспільства має певну залежність від процесу формування та функціонування сучасної політичної еліти. На жаль, в Україні цей процес має нецивілізований характер, що дістав назву корпоративно-кланової олігархічної моделі володарювання. В Україні це поняття «клан» означає закритість групи, напівконспіративний характер зв'язків, корпоративну, нерідко антисуспільну орієнтацію її членів на підтримку «патронів». Говорити ж про стійку соціальну базу сучасної політичної еліти та лідерства з позицій розуміння громадянського суспільства та його інститутів поки ще зарано [6, с. 170–171].

Політичні партії створювалися і реєструвалися як організаційні структури, основна функція яких полягає в просуванні у владу або в збереженні у владі представників певних малих і великих бізнес-груп [11]. Партії стали структурами закритого типу. Більша частина українських партій – це, власне, не партії, а «бізнес-політичні проекти» [2].

Олігархи здійснюють свою владу через фінансовані ними політичні партії та окремих політиків. Частина із них переросла регіональний рівень, поширивши свої інтереси на всю Україну (Р. Ахметов, І. Коломойський, брати Ігор та Григорій Суркіси, П. Порошенко, В. Новинський тощо), частина залишилася регіональними гравцями (О. Ярославський,

С. Тарута тощо). Основні інтереси українських олігархів зосереджені навколо нафтогазового та вугільного ринку, електроенергетики, ЖКГ, металургії, хімічної промисловості. Олігархи можуть здійснювати свою владу безпосередньо, обираючись депутатами (С. Львовичкін, Р. Ахметов, Ю. Іванющенко тощо) чи стаючи губернаторами (І. Коломойський, С. Тарута), або опосередковано – через «свої» партії і політпроекти [11].

Створенні президентом П. Порошенком антикорупційні органи – НАБУ, САП і НАЗК, так і не вирішили проблеми корупції. Останнім часом в наслідок зміни керівництва НАБУ, відбулося поживавлення в результатах діяльності цієї структури, але цього недостатньо. Корупція залишається величезною проблемою для держави, шкодить іміджу в світі, і має величезне значення для довіри, підтримки міжнародною спільнотою України, в боротьбі за незалежність.

У 2016 році П. Порошенко оголосив в Україні судову реформу, яка триває і досі. Основна її ціль – очистити та оновити судову систему за допомогою створення «з нуля» нового Верховного Суду та кваліфікаційного оцінювання всіх суддів. Реформа мала мету очистити органи від недобросовісних суддів, але цього не сталося, система не трансформувалася.

За час незалежності в Україні кризові процеси відбувалися в 1990–1991 рр., 1997–1999 рр., 2008–2009 рр., 2013–2015 рр. і 2022 р.

Причини кризового стану підприємств практично всіх галузей та секторів економіки України є типовими. Це зниження платоспроможного попиту, втрата налагоджених господарських зв'язків, ринків закупівлі та збуту, суттєве збільшення цін на енергоносії, недосконале правове поле господарської діяльності. Якщо розглядати суб'єкти господарювання в галузевому аспекті, то найбільш суттєві деформації криза вносить у роботу промислових підприємств, причому найбільшою тривалістю та багатетапністю структурних перетворень характеризуються насамперед машинобудівні та металургійні підприємства [12].

Основними проявами кризи в 1990–1991 роки було формування законодавчих, виконавчих органів управління, судової системи, становлення державності, часта зміна урядів. Були відсутні механізми адаптації населення до нових умов та інформаційної підтримки реформ в державі. Була гостра необхідність в оновленні технологій виробництва. В економіці була відсутність сприятливих умов господарювання, зниження ефективності виробництва, падіння підприємницької активності.

Як наслідок для України відбулося розшарування суспільства і зниження доходів більшості населення; зниження соціальної й політичної активності населення; поширення монополізму виробників; руйнування грошово-фінансових відносин; знецінення карбованця внаслідок інфляції попиту; спад виробництва, глибина якого визначається масштабами накопичених диспропорцій у структурі економіки; зниження обсягів заощаджень та інвестиційної активності, які були не вигідними при високій інфляції; обмежений попит внутрішнього ринку внаслідок зменшення купівельної спроможності населення; поширення бартерних операцій.

Досвід трансформації державних та політичних інститутів в Україні показав, що пряме перенесення на ґрунт пострадянської держави ліберально-демократичних інститутів призвело до спотворення трансформаційних процесів.

Автори погоджуються з думкою, що утвердження нашої держави у Європейському Союзі та світовій спільноті, а також досягнення гідного рівня життя громадян України є першочерговим завданням для подальшого сталого розвитку країни. Проведення та впровадження реформ, трансформаційні зміни, політичні кризи та інші деструктивні явища протягом тривалого періоду гальмували побудову правової демократичної держави. Задля вирішення тяжких соціально-політичних завдань, Україні необхідна свідомо генерація політико-управлінської еліти, що спроможна компетентно, відповідально, цілеспрямовано вести державу до єдності, собор-

ності, проводити цивілізовану політику та утверджувати європейські демократичні цінності [5].

2010–2014 рр. стали кульмінацією існування в Україні гібридного політичного режиму, що постав на руїнах пострадянської державницької, соціально-економічної системи. Власне, в зазначені роки сформувалася політична корупція, провладна еліта систематично порушувала демократичні норми виборчого права, фінансові механізми знаходилися в руках потужних фінансово-промислових груп. Саме в цей період зменшилось фінансування освіти, медицини, армії, розбудова державницьких інститутів відбулася в проросійському напрямі. З означених причини та внутрішніх суперечностей розпочалася Революції Гідності, яка відкрила якісно нову сторінку державотворення нашої країни.

Висновки. Автори в ході окреслення сучасних проблеми державотворення впродовж 2014–2022 рр. в умовах російської агресії, дійшли до таких висновків, що початок війни в 2014 р. Російської Федерації проти України є неприхованою агресією проти суверенної, незалежної держави. Цілком очевидно, що не Революція Гідності та події на Майдані спричинили зазначену агресію. В сутнісному вимірі Революція Гідності постала продовженням першого Майдану і втіленням багатовікових традицій волевиявлення. Державні та політичні інститути в Україні виявилися неспроможними спрогнозувати та унеможливити російську агресію, а період президенства В. Януковича створив всі умови, щоб зазначена ескалація відбулася на території Української держави.

Дисбаланс влади, корумпована та непрофесійна армія, некомпетентні правоохоронні органи визначили результативність дій російської влади щодо анексії Криму та захоплення східних областей України. Події російсько-української війни, починаючи з 2014 року, суттєво вплинули не лише на національну безпеку України та світу, а й викликали більш масштабні та глибокі реформи органів влади Української

держави. Власне, в цей період відбуваються структурні зміни в організації державної влади, реформування безпечного сектору, зміни в світогляді громадян.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Верстюк В. Ціна незалежності (на шляху до незалежності України). *Сучасність*. 2008. № 8. С. 20–27.
2. Ісаєва А. В Україні за рідкісним винятком немає політичних партій. 2016. URL: <https://fakty.ictv.ua/ua/index/read-news/id/1592840>.
3. Данилишин: Рівень олігархізації української економіки перевищує 70%. URL: https://dt.ua/ECONOMICS/danilishin_riven_oligarhizatsiyi_ukrayinskoyi_ekonomiki_perevischue_70.html.
4. Добрава О.В. Ознаки сучасного політичного процесу в Україні, *Наукові праці МАУП*, 2010, вип. 2(25), С. 154–156.
5. Кирич Н. Б., Флиста Н. В. Визначення впливу публічного управління на процес державотворення в Україні. URL: http://elartu.tntu.edu.ua/bitstream/lib/28275/2/MNPK_2019_Kyrych_N_B-Determining_the_influence_29-30.pdf.
6. Пахарєв А.Д. Політичні інститути і процеси в сучасній Україні. Навчальний посібник, К. : Інститут політичних і етнонаціональних досліджень ім. І.Ф. Кураса НАН України, 2011, 182 с.
7. Погляд опозиції на олігархічну економіку, *Тижень*, 2013, 24 січня, URL: <https://tyzhden.ua/pohliad-opozytsii-na-oliharkhichnu-ekonomiku/>
8. Політичні трансформації у країнах Центральної Європи наприкінці ХХ – на початку ХХІ століть: навчальний посібник, Упоряд. М. Лендєл., Ужгород : Поліграфцентр «Ліра», 2016, 464 с.
9. Романюк О. Посткомуністичні революції, *Політичний менеджмент*, 2005, № 4 (13), С. 16–28.
10. Романюк Р. Короткий політичний словник часів Незалежності. URL: <https://www.pravda.com.ua/articles/2016/08/24/7118522>.
11. Трофімова Н. Штурм 3-відсоткового бар'єра – думки експертів. URL: <https://enews.com.ua/print/87711.html>
12. Ткаченко А.М., Єлець О.П. Сучасний підхід до антикризового управління машинобудівним підприємством : монографія, Запоріжжя : ЗДІА. 2010. 277 с.

REFERENCES:

1. Verstiuk V. (2008). Tsina nezalezhnosti (na shliakhu do nezalezhnosti Ukrainy) [The price of independence (on the way to the independence of Ukraine)]. *Suchasnist*. № 8. S. 20–27 [in Ukrainian].
2. Isaieva A. (2016). V Ukraini za ridkisnym vyniatkom nemaie politychnykh partii [With rare exceptions, there are no political parties in Ukraine]. Retrieved from: <https://fakty.ictv.ua/ua/index/read-news/id/1592840> [in Ukrainian].
3. Tytorova A. (2011). Danylyshyn: Riven oliharkhizatsii ukrainskoi ekonomiky perevyshchue 70% [Danylyshyn: The level of oligarchization of the Ukrainian economy exceeds 70%]. Retrieved from: https://dt.ua/ECONOMICS/danilishin_riven_oligarhizatsiyi_ukrayinskoyi_ekonomiki_perevischue_70.html [in Ukrainian].
4. Dobrova O. V. (2010). Oznaky suchasnoho politychnoho protsesu v Ukraini [Signs of the modern political process in Ukraine]. *Naukovi pratsi MAUP*, Vyp. 2(25), S. 154-156 [in Ukrainian].
5. Kyrych N. B., Flysta N. V. Vyznachennia vplyvu publiclnoho upravlinnia na protses derzhavotvorennia v Ukraini [Determination of the influence of public administration on the process of state formation in Ukraine]. Retrieved from: http://elartu.tntu.edu.ua/bitstream/lib/28275/2/MNPK_2019_Kyrych_N_B-Determining_the_influence_29-30.pdf [in Ukrainian].
6. Pakhariev A. D. (2011). Politychni instytuty i protsesy v suchasni Ukraini [Political institutions and processes in modern Ukraine]. Navchalnyi posibnyk, K.: Instytut politychnykh i etnonatsionalnykh doslidzhen im. I.F. Kurasa NAN Ukrainy, 182 s. [in Ukrainian].
7. Tyzhden.ua (2013). Pohliad opozytsii na oliharkhichnu ekonomiku [The opposition's view of the oligarchic economy]. Retrieved from: <https://tyzhden.ua/pohliad-opozytsii-na-oliharkhichnu-ekonomiku/> [in Ukrainian].
8. Lendel M. (uporiad.) (2016). Politychni transformatsii u krainakh Tsentralnoi Yevropy naprykintsi XX – na pochatku XXI stolit: navchalnyi posibnyk [Political transformations in the

countries of Central Europe at the end of the 20th and the beginning of the 21st centuries: a study guide]. Uzhhorod: Polihraftsentr "Lira", 464 s. [in Ukrainian].

9. Romaniuk O. (2005). Postkomunistychni revoliutsii [Post-communist revolutions]. *Politychnyi menedzhment*, № 4 (13), S. 16–28 [in Ukrainian].

10. Romaniuk R. Korotkyi politychnyi slovnyk chasiv Nezalezhnosti [A short political dictionary of the times of Independence]. Retrieved from: <https://www.pravda.com.ua/articles/2016/08/24/7118522> [in Ukrainian].

11. Trofimova N. Shturm 3-vidsotkovoho bariera – dumky ekspertiv [Storming the 3 percent barrier – experts' opinions]. Retrieved from: <https://enews.com.ua/print/87711.html> [in Ukrainian].

12. Tkachenko A. M., Yelets O. P. (2010). Suchasnyi pidkhid do antykryzovoho upravlinnia mashynobudivnym pidpriemstvom: monohrafiia [Modern approach to anti-crisis management of a machine-building enterprise: monograph]. Zaporizhzhia: ZDIA, 277 s. [in Ukrainian].